
A FELVILÁGOSULT ABSZOLUTIZMUS EGÉSZSÉGÜGYE THE HEALTH REVIEW OF ABSOLUTISM

Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében

Zensurreformen im Geist der Aufklärung

Kapronczay Katalin PhD

MNM Semmelweis Múzeum és Könyvtár

kapryka@t-online.hu

Initially submitted September 5, 2018; accepted for publication October 18, 2018

Zusammenfassung

Die Institution und die Ordnungen der Zensur strebten immer auch die Gestaltung der Kultur- und Wissenschaftsleben zu beeinflussen.

In der Regierungsperiode der Kaiserin Maria Theresia sind bedeutende Reformen der Bildung und des Wissenschaftsleben verfasst worden. In wichtigsten Reformarbeiten spielte eine ausgezeichnete Rolle der Leibarzt der Kaiserin, Gerard van Swieten. Die überragende Persönlichkeit des Holländers van Swieten nimmt in der kulturgeschichtlichen Entwicklung Österreichs im 18. Jahrhundert einen unübersehbaren Platz ein. Seine Tätigkeit beschränkte sich jedoch keinesfalls darauf, als Leibarzt über die Gesundheit der kaiserlichen Familie zu wachen: sein kritischer Geist befähigte ihn, die Modernisierung der Universität Wien in der Mitte des 18. Jahrhunderts in die Hand zu nehmen und darüber hinaus anregend auf das gesamte kulturelle und wissenschaftliche Leben der Habsburgischen Monarchie im Zeitalter der Aufklärung zu wirken. In der vorliegenden Arbeit sind seine Leistungen als Reorganisator der Zensur durchleuchtet. Als Präfekt der Hofbibliothek war er auch Zensor. Das Amt war früher ganz in den Händen der in der Monarchie allmächtigen Jesuiten gewesen. Van Swietens Versatz ging jedoch dahin, keine zweite Macht neben der Regierungsgewalt zu dulden, keineswegs im Wissenschaftsleben. Wenn es ihm auch nicht gelang, die Jesuiten ganz aus der Zensur zu verdrängen, wurden ihre Kompetenzen doch bedeutend beschnitten. Mit grosser Gewissenhaftigkeit hat van Swieten dieses mühevollen Amt ausgeübt, und hat die ersten Tritten für die Verwaltung der Reichs-Zensur im aufgeklärten Geist gemacht. Er hat die Zensur-Kontrolle der kirchlichen und weltlichen Literatur getrennt, beziehungsweise hat die Säkularisierung eingeführt. Die Zensur wurde nach der Ordnung des Joseph II. im Jahren 1781-1782 für eine staatliche Aufgabe erklärt.

Die Reichs-Zensurverordnungen waren verbindlich auch im zeitgenössischen Ungarn. In Ungarn die Überprüfung der medizinischen Bücher wurde im 1803 als Aufgabe des Landesoberarzt (Protomedicus) vorgeschrieben.

Kulcsszavak: Felvilágosodás, cenzúra, reform

Schlüsselwort: Aufklärung, Zensur, Reform

A cenzúra intézményét és történelmi fejlődését kutatva néhány általános érvényű jellemzőt figyelhetünk meg. Az első fontos megállapítás, hogy mindig kedvezményezett helyzetben volt az – legyen akár személy, hivatalos szerv, intézmény –, akinek a kezében volt a cenzúrázás joga. Kivételezett helyzetét

felhasználhatta a haladás érdekében éppen úgy, mint annak megakadályozására. A cenzúra gyakorlása hatalmat jelentett, éppen ezért nem ok nélkül folyt a küzdelem a jogok megszerzéséért, megtartásáért.

A cenzúrai gépezet szabályai az évszázadok során folyamatosan módosultak, egyházi kézből állami irányítás alá kerültek, bizonyos időszakokban a nyilvános közhivatali jelleg titkossá, megközelíthetetlené vált. Kétségtelen tény azonban, hogy a közvélemény olyan uralmi eszköznek tartotta, amely a szellem fejlődésének gátja, a műveltség és tudás szabadságának szétrombolója. Bármilyen formát öltött is a cenzúra a történelem folyamán, minden korban megmaradt a kollektív szellemiség alakításának, befolyásolásának és ellenőrzésének eszközeként.

A kezdeti időben a cenzúra kizárólagosan az egyházi hatóságok helyi intézményeként működött, de példákat tudunk felhozni arra is, hogy az egyetemet vonták be az írásművek ellenőrzésébe. Az első jegyzéket, amely a vallási-egyházi szempontból károsnak ítélt műveket tartalmazta *Index librorum prohibitorum* címmel 1564-ben a tridenti zsinat állította össze. A tiltott könyvek egyházi listáját később a közvélemény „római index” néven emlegette.

A reformáció – bár a szabadabb gondolkodás jegyében indult – a várakozással ellentétben nem törölte el a cenzúrát, de érezhető volt a szekularizációra való törekvés. Az ellenreformáció természetesen még nagyobb szigorral vette igénybe a cenzúra eszközeit, hogy az új eszmék terjedésének minél erősebb gátat tudjon vetni.

Legelőször Hollandiában mondták ki a polgári sajtószabadságot (1609), ez eredményezte a holland nyomdászat és könyvkultúra gyors felvirágzását. A könyv és a belőle merített tudás a lakosság életében a világban való eredményesebb boldogulás alapjának számított. Számos külföldi nyomdász és könyvkereskedő telepedett itt le és igen sok olyan könyvet nyomtattak ki a holland nyomdáknak, amelyek kiadására Európa más országában nem nyílt lehetőség a cenzúra tiltásai miatt.

Ausztriában és a Habsburgok fennhatósága alá tartozó többi közép-európai államban azonban más volt a helyzet. A rendkívül szigorú cenzúrai törvények végrehajtása javarészt az egyetem kötelékében valósult meg. Bécsben csakúgy, mint a legtöbb Habsburg területen működő egyetemen a legbuzgóbb cenzorok a jezsuiták voltak, akik az uralkodó megbízásából végezték feladatukat. Kétségtelen, hogy az egyetemi cenzúra egyházi jelleggel is bírt, a jezsuita könyvvizsgálat az egyház jelenlétét biztosította. Később ez az egyházi karakter gyengülni látszott. Ugyanis az egyházmegyén belüli ellenőrzésbe bevontak kellőképpen iskolázott világi személyeket még a filozófiai munkák felülvizsgálatába is, hasonlóképp az egyetemi cenzúra-bizottságokban is megjelentek a világi fakultások képviselőit – elsősorban a jog és az orvostudomány – az adott szakterület képzett tudorai.

Bécs tudományos, szellemi élete az 1700-as évek derekán a mélyponton volt, az egyetemi viszonyok is szomorú képet mutattak, mindez természetesen kihatással volt az egyetem jogkörébe tartozó cenzúrára is. A bécsi egyetem jogi kara bizonyos visszafogottsággal kezelte a könyvellenzőzést. Talán kényelemből, talán közömbösségből eredve kinyilvánították, hogy nem szívesen vesznek részt ebben a munkában. Egyébként is a könyvek szakszerű bírálata olyan tudományos követelmény elé állította a fakultás tagjait, amihez valójában még nem nőtt fel mindegyikük. Ideális esetben olyan szakember szükségeltetett volna, aki a jogtudomány valamennyi területén egyaránt járatos.

Az orvosi karon sem volt jobb a helyzet. Az általános gyakorlat szerint az orvosi és egyéb természettudományos műveket is a jezsuiták bírálták felül. Ők javarészt nem mutattak különösebb érdeklődést a természettudományos tartalom iránt, a cenzúra legfontosabb kívánalma az volt, hogy a munka – különösképp annak illusztrációi – ne károsítsa a jó ízlést és ne zavarja meg az erkölcsös gondolkodást.

Bécsben ennek megfelelően tehát vegyes – egyházi és világi elemek keveredéséből létrejött – ellenőrzés alakult ki. További problémákat okozott, hogy a központi rendelkezések meglehetősen koordinálatlanok voltak, bár azt is el kell ismerni, hogy ez a rendszertelen rendszer lényegesen kevésbé feszes keretek között működött, mint ahogyan azt később a történészek leírták. A világi cenzorok bizonyos területekre való bebocsátása arányaiban elenyésző volt, döntő többségében a jezsuiták gyakorolták a könyvellenzést. A világi cenzorok csupán az utólagos ellenőrzésben vettek részt, vagyis a külföldön nyomtatott könyvek belföldi terjesztését dönthették el néhány szakterület vonatkozásában (jog, orvos- és természettudomány). Ez a látszólagos lazítás azonban csak a papírforma szerint létezett, a valóságban csaknem valamennyi mű jezsuita cenzor elé került. Az előzetes cenzúra, vagyis a birodalom területén kinyomtatni kívánt írásművek felülvizsgálata teljességében jezsuita kézben maradt, szóba sem jöhetett világi cenzor bevonása. Az intézkedések koordinálatlanok voltak és a képzettség olyan különböző fokán álló emberek látták el azt a feladatot, akikről nem volt elvárható a megfelelő színvonalú és igazságos bírálat. Világossá vált, hogy az oktatás és a cenzúra vonatkozásában egyaránt mindent új alapokra kell helyezni, sőt a kettőt összekapcsolva szükséges megvalósítani, vagyis egyetemi reformot cenzúrai reform nélkül, illetve a cenzúra átalakítását az oktatás korszerűsítése nélkül nem lehet, nem érdemes végrehajtani. Valamennyi művelődést érintő újítást csak az autoritást élvező egyetem és a privilegizált helyzetet élvező jezsuitákkal szemben lehet végbevinni.

Erre a kézenfekvő, bár sokak ellenállását kiváltó felismerésre Gerard van Swieten jutott. Gerard van Swieten (1700. május 5. Leiden - 1772. június 18. Bécs) a leideni egyetem orvosi karán Hermann Boerhaave (1668-1738) - az akkori orvosképzés legjelesebb professzora - egyik legígéretesebb tehetségű tanítványaként 1725-ben szerezte meg orvosi diplomáját. Boerhaave mellett - a tanítványból munkatárssá, az oktatásban is segítőjévé előlépve – szinte biztosnak tűnő karrierje kezdett kibontakozni. A mester 1738-ban bekövetkezett halála után azonban – van Swieten katolikus vallása miatt – a protestáns leideni egyetem szinte fanatikusnak nevezhető vezetése egyértelműen tudomására hozta, hogy nincs helye az oktatói gárdában. Ezután csupán magánorvosként praktizálhatott. Ilyen előzmények után érte a megtisztelő ajánlat: 1745-ben Mária Terézia felkérte, hogy legyen az udvari orvosa.

Az uralkodó egészsége felett őrködő udvari orvos feladatköre mellé hamarosan olyan további megbízásokat kapott, amelyek a Habsburg Birodalom egyik legbefolyásosabb kulturális posztjának betöltését eredményezték. Az udvari orvos ugyanis hagyományosan a Hofbibliothek prefektusa is volt, amely megbízás koránt sem egyszerű könyvtárnoki munkának felelt meg, hanem - a kapcsolódó feladatok révén - a művelődés legfontosabb területeit összefogó, irányító pozíciónak. Ezen az úton jelentős állomás volt az 1749-es esztendő, amikor a főkönyvtárnoki címmel egyetemben elnyerte a cenzori jogot, illetve kötelezettséget. Rövidesen kendőzetlenül tárult elé a Birodalom tudományos és kulturális élete, annak számára meglepően alacsony színvonala, mindaz az ellentmondás és gátló tényező, amely a fejlődést lehetetlenné tette.

A könyvellenzés rendszerének formai és tartalmi megismerése lesújtóan hatott van Swietenre és cselekvésre ösztönözte. Tisztában volt avval, hogy a Habsburg Birodalomban minden területet átszöött az egyház befolyása, bármiféle reformról legyen tehát szó – oktatásügy, cenzúra –, az elkerülhetetlenül az egyházzal való konfliktust eredményezi, a megvalósítás mégis csak a szekularizációval lehetséges. Van Swieten teljes mértékben elnyerte Mária Terézia bizalmát és támogatását reformjai végrehajtásához. Nem túlzás azt mondani, hogy a felvilágosult polgár, az új természettudományos felfogást hirdető orvos együttműködése az uralkodónővel valóban komoly eredményeket hozott.

1751-ben született meg az új cenzúra-tervezet, amely alapelveiben már egy szekularizált formát mutatott. Az egyetemeket ugyan nem fosztotta meg a könyvvizsgálat jogától, de módosult a bizottság összetétele. A könyveket négy kategóriába osztották és felülvizsgálatukat az illető szakterületen elismert, tudós

emberekre bízták. Egy kategóriába kerültek a történelmi, államjogi és politikai művek, a jogi tartalmúak alkották a második csoportot, a teológiai és filozófiai munkák továbbra is a jezsuiták kezében maradtak, míg az orvosi és természettudományos publikációk cenzúrázására nem találtak alkalmasabb embert, mint a császári udvari orvost. A cenzúra-bizottságban *Mária Terézia* mindenképpen kulcsszerepet szánt *van Swieten*nek, sőt 1759-ben őt tette meg a *Zensurkommission* elnökévé. A könyvellenőrzés menetét, rendszerét az 1750-60-as években több rendelettel és leirattal szabályozták és módosították, amely rendelkezéseknek összbirodalmi érvényességük volt, tehát Magyarországra is vonatkoztak.

Az ellenőrzésben továbbra is megkülönböztettek előzetes és utólagos revíziót, az utólagos természetesen a külföldön kinyomtatott munkákat érintette. Ebben az esetben is többféle megoldást alkalmaztak a betiltásra: a leginkább károsnak tartott munkákat nem csupán egyszerűen kivonták a forgalomból, hanem a bizottság tagjainak ellenőrzése mellett tűzre vetették azokat („*lángokba vettessék és elhamvasztassék*” szöveg az ítélet). Némelyik könyvnek csupán a hazai utánnomását tiltották meg. Bizonyos esetekben azt a furcsa megoldást választották, hogy csak néhány, megfelelően képzett és “megbízható” ember olvashatja el a hatóságok által zárt helyen őrzött és elismervény ellenében átvett könyvet.

Van Swieten bírálói nagy mennyiségű alkimista, asztrológiai, okkult filozófiai munka megsemmisítését rótták fel neki, amely a tudománytörténet fontos része lenne. („szellemi autodafé”) Nem tagadható, hogy Gerard van Swieten valóban nem szimpatizált az okkult tudományokkal: az asztrológiával, mágiával, alkímiával és a különféle varázsszerek és babonás gyógymódok terjesztésével. Ez indította arra, hogy különös figyelmet szenteljen a csíziónak, kalendáriumoknak és azok asztrológiára alapozott prognosztikonjának, az érvágó tábláknak, a különféle babonás gyógymódok és varázsszerek propagálásának. Ez irányú tapasztalatai hatására ösztönözte Mária Teréziát a kalendáriumok kiadásával, terjesztésével kapcsolatos szigorító rendelkezések meghozatalára. Az egészségügyi felvilágosítást érintő munkássága kultúr-misszióknak tekinthető, hiszen a köznépet kívánta megóvni a téves eszméket, egészségre káros gyógymódok leírását tartalmazó kiadványoktól.

A természettudományos és orvosi szakkönyvek véleményezését illetően rendkívül érdekes adalékokat tartalmaz a bécsi Nationalbibliothekben őrzött kézírata is, amely mintegy 3000 könyv bírálatát tartalmazza, de ennek részletes elemzésére jelen keretek között nincs mód terjedelmi okok miatt.

Van Swieten cenzorsága idején komoly ideológiai harcot vívott a bizottság többi tagjával. Több esetben bepanaszolták a császárnőnél, hol túlzott szigorral, hol szabadelvű lazasággal vádolva. A levéltári iratok – a bécsi Hofbibliothek és a bécsi belügyminisztérium – őrzik *Christoph Anton Migazzi érsek*, *Wenzel August Kaunitz kancellár*, *Johann Karl Chotek gróf Mária Teréziával* folytatott levélváltásait, amelyek *van Swieten* cenzorságával kapcsolatosak. Az uralkodónó egyszer hatalmi szóval, másszor jól alkalmazott diplomáciai érzékkel, megint más alkalommal egyszerű asszonyi fufanggal próbált békét teremteni a vitatkozó felek között, csaknem mindig *van Swieten* mellett foglalva állást.

Nem állíthatjuk, hogy mindig igaza volt, amikor nem adott engedélyt egy-egy munka megjelentetésére. Csaknem valamennyi későbbi bírálója megemlíti, hogy *Voltaire*t és *Rousseau*t veszélyes írások szerzőjének tartotta. A korábban említett könyvbírálati listában azonban más véleményeket találunk. Hogy *van Swieten*nek a felvilágosodás jegyében hozott reformjai, amelyekhez a cenzúra liberalizálása is tartozott, milyen nagymértékben segítették a tudományos életet, annak ma már nagy irodalma van. Számtalan példát lehet felhozni arra, hogy a magyar orvosok szakirodalmi tevékenységét milyen hathatósan igyekezett elősegíteni buzdítással, témajavaslatokkal, a kiadásban való támogatással. Leggyakrabban *Weszprémi István* felkarolását említi a szakirodalom, neki írta *van Swieten* 1770-ben: “...ne félj a bécsi cenzúráról, a tudósoknak mindig kedvez...” Nem csak a magyarok és a magyar tudományosság iránti rokonszenve okán, de a tökéletesebb munkavégzés érdekében, jártasságot szerzett a magyar nyelvben is.

Van Swieten élete vége felé – belefáradva a nem mindig könnyű feladatokba – saját maga próbálta utódját megtalálni. Egyik levelében ezt írta *Mária Teréziának*: “Az orvosi cenzori posztra magam helyett a kollégák közül *Störck* doktort, a szakterületén máris híres személyt ajánlanám, akinek már sok orvosi könyve jelent meg és kutatásait örömmel és szorgalommal folytatja ...Sok idegen nyelvet ismer ... könnyedén olvas franciául, olaszul, angolul... Saját magamnak kizárólag a holland nyelven írott könyveket tartanám meg, illetve az olyan orvosi könyvek kéziratának átnézését, amelyek Bécsben fognak megjelenni.” Javaslata elfogadásra került, *Anton Störck* (1731-1803) pedig 1771-től bekerült az udvari tanulmányi bizottságba és hosszú éveken át tagja volt.

A cenzúra bécsi szabályozása bizonyos időbeli eltolódással és nem egyszer kimutatható tartalmi módosulással eljutott Magyarországra is. 1720-ban *II. Károly* a nagyszombati egyetem kancellárjára ruházta át a cenzúra jelentős részét. 1725-ben olyan értelemben módosították a rendelkezést, hogy a hit- és erkölcsstani könyveket egyházi (megyéspüspöki) cenzorra, a többi témakörben írottakat a világi (városi, megyei) hatóságokra bízták. Ekkor rendelték el, hogy minden megjelent sajtótermékből 3-3 kötelespéldányt kell a *Helytartótanácsnak* (1720) beszolgáltatni. Az 1730-as módosítás alapján a politikai tartalmú kiadványok előzetes bírálatát a *Helytartótanácsnak* kellett elvégezni. Az 1747-es utasítás további szigorítást eredményezett, a klérus is egyre körültekintőbb és óvatosabb volt. A revízió helye Pozsony, feje az esztergomi érsek vagy a *Helytartótanács* püspök tanácsosa volt. A nagyobb változások *Barkóczy Ferenc* (1710-1765) primás idejében indultak meg, bár *Barkóczy* - ameddig lehetett – igyekezett késleltetni a van swieteni szekularizációs folyamat magyarországi megvalósulását. 3-4 év alatt azonban tudomásul kellett vennie, hogy az egyház hatásköre már csak szűkebb területre volt érvényes.

A cenzúra magyarországi történetében is fontos az 1754-es esztendő, mert valójában ekkor indult meg a felvilágosult szellemű újjászervezés a Habsburg centralizáció jegyében. Az 1754. évi rendelkezésben az összes Magyarországon megjelenő könyv bírálatát Bécs jog- és hatáskörébe utalta az uralkodónő. Az 1757.június 1-jén kelt királyi leirat ismételten megerősítette a rendelkezések összbirodalmi érvényességét. A pozsonyi hivatalt Bécs alárendeltjévé tette: ha Bécsben eltiltottak valamit, azt a pozsonyi cenzor sem engedélyezhette, illetve amit Bécsben jóváhagytak, azt Pozsonyban is kötelesek voltak átengedni. Az 1762-63-as évek cenzori gyakorlatát illetően még változatlan volt a magyarországi lebonyolítás: Bécs elküldte a prohibitus könyvek jegyzékét az esztergomi érseknek – a *Helytartótanács* közvetítésével – a primás feladata ezután már csak az ellenőrzés és a végrehajtás volt. A *Barkóczyval* folytatott folyamatos vita azonban egyre élesebbé vált. Az 1763. júniusi felségleirat szerint a továbbiakban nem lehet arról szó, hogy a püspökök az egyházi témájú könyveken kívül más írásművek cenzúrázásával is foglalkozzanak: “... a világi jellegű írásművek ellenőrzése világiakra tartozik.” A rendelkezés életbe léptetése továbbra is *Barkóczy* kőkemény ellenállásán múlt, aki dacolva mindenféle rendelkezéssel, felség-leirattal és személyes uralkodói figyelmeztetéssel szabotálta a végrehajtást. *Barkóczy* 1765. június 18-án bekövetkezett halála után az udvari kancellária azonnal megfogalmazta a felterjesztést mindarról, amit a primásérsek meg akart akadályozni. Ezek között első helyen szerepelt a könyvcenzúra állami üggyé való változtatása.

A cenzúrázás rendje Van Swieten halála után

II. József már társuralkodóként a cenzúra szigorának lazítása mellett foglalt állást. *Van Swieten* 1772-ben bekövetkezett halála után azonban átmenetileg romlott a helyzet. 1774-ben bővített formában adták ki a tiltott könyvek jegyzékét, sőt – paradox módon – az indexet is indexre tették, nehogy az illetéktelenek valamiféle információhoz jussanak a veszedelmesnek nyilvánított könyvekkel kapcsolatban.

A fordulatot *II. József* 1781-es rendelete hozta meg, amelynek legfontosabb jellemzője, hogy teljes mértékben az állam feladatává tette a könyvek ellenőrzését. Ezt egy 1781 februárjában keltezett okirat – a tulajdonképpeni tervezet – előzte meg, amely a *Grundregeln zur Bestimmung einer ordentlichen künftigen Bücher-Cenzur* címet viselte. A szabályozás lényege inkább politikai, mint tudományos indíttatású. A tervezet különbséget tesz a külföldről magántulajdonként behozott könyvek (egy-egy hazatérő diák, vagy ismereteit külföldön gyarapító tudós csomagja) és a kereskedelmi árunak szánt szállítmány között. Az eddigi gyakorlatban csupán elismervény ellenében kézbe adható tudományos művek a terjesztés ilyen formájú korlátozása alól felszabadultak. A kevésbé jelentékeny könyvek előzetes engedélyezése az országos hatóságok jogköre lett, a feltehetően nagyobb hatást kiváltó munkákat csakis a bécsi cenzúra-bizottság engedélyezhette. Feltétlenül elvetendőnek ítélte meg a tervezet az erkölcstelenségeket és a katolikus vallást tudatosan támadó műveket. Kimondja, hogy szigorú ellenőrzésnek vetendő alá a kuruzslók, jóvendőmondók és “egyéb világcsalók” füzetei, az egyházi és német jogot tárgyaló könyvek, a külföldi uralkodói udvarokat és államokat támadó munkák. Ugyanakkor kijelenti, hogy a hazai kormányzat tisztességes hangvételi kritikáját el kell tűrni. Fontos előrelépésként felvetődött, hogy a jogi, orvosi, katonai és általában a tudományos és művészeti témájú könyveket mentesítsék a cenzúrázás kötelezettségétől.

Erre a tervezetre épült az 1781.június 11-én kiadott cenzúra-pátens, amely azonban több jelentős eltérést mutat a tervezettel ellentétben. Így sajnos kimaradt az a paragrafus, amely a jogi, orvosi és egyéb tudományos kiadványok feltétel nélküli cenzúra-mentességét mondta volna ki.

Az egyesült cenzúra és tanulmányi bizottság – vezetője ekkor már az *ifjabb van Swieten* [*Gottfried* (1733-1803)] volt – következetesen érvényesítette a rendeletben foglaltakat, amelynek hatályát 1782.június 8-án Magyarországra is kiterjesztették, az utasítás a bécsi központosítás további megerősítését is jelentette. Az apparátus központja Bécs volt és a helyi szervek segítségével működött. Magyarországon a *Helytartótanács* illetékes részlegén keresztül intézkedtek a helyi cenzorok, revizorok, a problémás ügyeket Bécsbe kellett felterjeszteni. A bizottság tagjai között megtaláljuk az idősebb van Swieten által beajánlott *Anton Störck* udvari tanácsost, első udvari- és országos főorvost, *Joseph von Sonnenfelset*, mint a cenzúra-ügy főtanácsosát, magyar ügyekben a szabadkőműves hírben álló *Pásztor Sándor* segédkezett. Ekkor kelt szárnyra az a kissé gúnyos megjegyzés, hogy a cenzúra a jezsuitáktól a szabadkőművesekhez került. Az *ifjabb van Swieten* tevékenységéről egyébként *Kazinczy* elismerően, nagy lelkesedéssel nyilatkozott.

Az 1781-82-es rendelet általános jellemzői úgy foglalhatók össze, hogy – főként *Sonnenfels* és *Karl Anton Martini* elgondolására támaszkodva – a cenzúrát a népnevelés eszközének kell tekinteni. Mégpedig azért, mert a kultúrától, olvasmányoktól eddig elzárt, tudatlan nép még nincs olyan műveltségi szinten, hogy a tanult emberek segítségével és irányításával különbséget tudna tenni hasznos és haszontalan olvasmány között. Az az olvasmány, ami egy iskolázott ember számára veszélytelen, teljesen megzavarhatja a képzetlen tömegek gondolkodását. A jozefinista rendezés tehát elsősorban nevelésügyi és nem rendőri kérdésnek tekintette a cenzúrát.

Némi magyarázatra szorul a cenzor és a revizor kifejezés, hiszen meglehetősen rapszodikusán alkalmazták mind a korabeli iratokban, mind a későbbi feldolgozásokban. Elsődleges különbség, hogy a cenzor volt az a személy, aki elolvasta a kéziratot még kinyomtatás előtt, valamint – külföldi irodalom esetében – belföldi terjesztés vagy hazai kinyomtatás előtt és ennek alapján eldöntötte annak további sorsát, majd összeállította a tiltott könyvek listáját. A revizor a listák alapján ellenőrizte a vámhivatalokba külföldről beérkező könyvküldeményeket, a nyomdákat (a betiltás ellenére nem nyomtatnak e ki ilyen műveket), a könyvkereskedéseket, majd később a kölcsönkönyvtárakat, hogy nem juttatják e hozzá az érdeklődőket indexen lévő olvasmányokhoz. Ezeket a tilalmi listákat az 1780-as években nyilvánossá tették a folyóiratok segítségével, *Kovachich Márton György* lapja, a *Merkur von Ungarn* rendszeresen tájékoztatót a betiltott kiadványokról.

II. József eleinte nagyon liberálisnak tűnő cenzúrai rendelkezésein azonban később – főként a politikai tartalmú írások vonatkozásában – egyre jobban szigorított. Így nem valósulhattak meg az idősebb *van Swieten* elgondolásai, aki röviddel halála előtt úgy nyilatkozott, hogy az államnak csak a legsilányabb lektűröket kell betiltania, a legkevesebb könyvet szabad a tilalmi listára tenni.

II. Lipót 1790.szeptember 13-i rendelete további megkötéseket hozott, a struktúra ugyan érintetlen maradt, a szellem azonban erősen változott. *II. József* mindenütt azt hangsúlyozta, hogy mit nem szabad eltiltani, a lipóti szabályozás ellenben mindenkor arra tért ki, hogy mit kell okvetlenül betiltani. *I. Ferenc* így kettős örökséget vett át: a jozefinista szervezetet és a lipóti szigort. Viharos ellenállást váltott ki az 1793-as, majd az 1795-ös rendelet. A magyar *Kancellária*, a *Helytartótanács* és a megyék több lépcsőben tiltakoztak bevezetése ellen. Ez azt eredményezte, hogy a rendelkezések csak némileg módosított formában léptek Magyarországon életbe, a szigorítások pedig valójában csak az 1800-as évek elején éreztették hatásukat.

Az orvosi könyvek cenzúrázásának kérdése Magyarországon – legalább is papíron - csupán az 1803.szeptember 20-án kelt leirat alapján rendeződött. Ez a felsőbb utasítás, hivatkozva az 1802.december 14-i rendeletre, kimondta, hogy minden orvosi tárgyú könyvet az országos főorvosnak kell ellenőriznie, szakmailag jóváhagynia. Így az első hivatalos orvosi cenzor Magyarországon *Pfisterer András* (1759-1825) országos főorvos volt, aki a *Helytartótanács Tanulmányi Bizottságának* elnöke is lett. Ezek a történések azonban már témánk tárgyidőszakán túl vannak.

IRODALOM:

FOURNIER, August: Gerhard van Swieten als Censor. Wien, 1887.

GNAU, Hermann: Die Zensur unter Joseph II. Strassburg – Leipzig, Singer, 1911. 48-53.p.

KAPRONCZAY Katalin: A cenzúra szerepe a magyarországi természet- és orvostudományi szakirodalom kiadástörténetében. in: Comm Hist. Artis Med. 170-173, 2000. 85-101.p.

KAPRONCZAY Katalin: Cenzúrai reformok a felvilágosodás szellemében. in: Comm. Hist. Artis Med. 158-163 (1997-1998), 233-247.p.

KAPRONCZAY Katalin: Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon. Bp., Semmelweis K. 2007.

KLINGENSTEIN, Grete: Van Swieten und die Zensur. in: Gerard van Swieten und seine Zeit. Hrsg.: Erna Lesky, Adam Wandruszka. Wien – Köln – Graz, Böhlau Verl., 1973. 93-106.p.

SCHERMANN Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp., Stephaneum 1928.

VAN LEERSUM, E.C.: Gerard van Swieten en qualite de censeur. In: Janus, 1906. anné 11. 381-398.p. 446-469.p. 501-522.p. 588-604.p